

Het goud van de Compagnie

nationaal archief

Nationaal Archief
Magazine
2006 / 3

Publicatie
Biografie Annelien Kappeyne
van de Coppello

Nieuws
Landelijke Archievendag
vol bijgeloof

Ambassadeur
De zoektocht van schrijfster
Giselda Molemans

De Atlas Amsterdam herontdekt

Nationaal Archief

Actueel

Verborgene VOC-atlas voor het eerst gepubliceerd

Rob van Diessen

4

Kaartenmaker Isaak de Graaf maakte in opdracht van de Verenigde Oost-Indische Compagnie een overzichtsatlas van al haar bezittingen en vestigingen in Afrika en Azië. Zijn honderden, handgetekende kaarten brachten de wereldwijde expansie van de Nederlandse multinational kleurrijk in beeld. Dit najaar zal deze unieke atlas uit het Nationaal Archief voor het eerst in druk verschijnen. Daarmee krijgt de verborgen VOC-schat eindelijk het publiek die hij verdient. Rob van Diessen, uitgever van de *Atlas Amsterdam* verhaalt over dit 'goud' van de Compagnie.

Op 20 maart 1602 vaardigen de Staten-Generaal van de Republiek een octrooi uit waarin ze aan een net opgericht bedrijf het monopolie verlenen voor de scheepvaart en handel in het gebied ten oosten van Kaap de Goede Hoop en ten westen van de Straat van Magellanes. De naam van dat bedrijf: de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Haar geschiedenis spreekt tot vandaag de dag geweldig tot de verbeelding.

Jaar in jaar uit sturen de bestuurders van de VOC, de Heren Zeventien, de vloot erop uit om wereldwijd exotische producten in te kopen om die weer met flinke winsten op de Europese markten en elders in Azië te verkopen. Op de Molukken haalt de Compagnie fijne specerijen zoals nootmuskaat, foelie en kruidnagelen. Kaneel wordt op Ceylon verworven. Ook sluiten de handelaren op diverse plaatsen met inlandse vorsten lucratieve pepercontracten. Koffie uit 'Arabië', thee uit China, textiel uit India en zijde uit Bengalen en Perzië zijn gewilde goederen waarvoor de handelsmacht zich aan vele verre kusten vestigt. Omdat de Staten-Generaal toestaan dat de Compagnie oorlog voert en verdragen sluit uit naam van de Nederlandse Republiek, bouwen de Nederlanders forten, versterkingen en handelsposten. Overal in Azië worden kantoren of factorijen gesticht, in totaal bijna dertig. Op Ambon, Banda, de Molukken (Ternate), Coromandel, Ceylon, Malakka, Kaap de Goede Hoop, Java's Noordoostkust en Makassar oefent de VOC een zeker territoriaal gezag uit. Andere belangrijke kantoren zijn Bengalen, Suratte, Perzië, Malabar, Sumatra's Westkust, Cheribon, Palembang, Banjermassing, Japan en Timor. →

VEL 490

Ingekleurde tekening van het noordelijk deel van Nova Guinea, Nieuw-Guinea, ca. 1695.

Een prestigieus project

Van deze handelsreis is in het Nationaal Archief 1,5 kilometer archieven bewaard gebleven die twee eeuwen bestrijken. Grotendeels zijn dit administratieve stukken en internationale correspondentie tussen Amsterdam en Batavia en alle andere factorijen. Het bekendst zijn de tientallen scheepsjournalen die de kapiteins verplicht moesten bijhouden van de Heren Zeventien. Van alles wat er op de reis gebeurt willen ze op de hoogte blijven. De soms prachtig geïllustreerde journalen verhalen uitgebreid over de kennismaking met onbekende volken en culturen, hun fauna en flora en tradities. In veel gevallen zijn de Nederlandse schippers de eerste mensen die deze nieuwe werelden beschrijven. Veel wetenschappers uit Afrika en

Azië doen vandaag de dag nog onderzoek in de Nederlandse VOC-archieven. Ze vinden er de eerste geschreven bronnen over hun eigen land of streek. Het VOC-archief is daardoor het meest geraadpleegde archief in de collectie van het Nationaal Archief.

Minder bekend bij de meeste mensen is dat het omvangrijke VOC-archief ook enkele duizenden kaarten, plattegronden en tekeningen van de vroegere compagniesgebieden herbergt. Voor het overgrote deel gaat het om eenmalige, handgetekende kaarten. Deze manuscriptkaarten werden zowel in de Republiek als in de compagniesvestigingen overzee getekend en dienden als hulpmiddel bij de navigatie op de schepen, als naslagwerk voor het plaatselijke compagniesbestuur bij

allerlei vormen van beleid, als verklarende illustraties bij de formele rapportages aan hogere bestuurlijke instanties, of ze werden gemaakt uit artistieke of commerciële motieven. Bij elkaar vormt dit materiaal een unieke geografische documentatie van de gebieden toentertijd die binnen de Nederlandse invloedssfeer kwamen. Dit kaartenmateriaal is in veel gevallen het eerste en enige dat in die periode van die gebieden werd gemaakt. Het stelt de historici van nu in staat, door zijn veelzijdigheid, gedetailleerdheid en over het algemeen nog zeer goede staat van conservering, de geschiedenis van de Nederlandse koloniale expansie in de Oost, ook in ruimtelijk verband, nauwkeurig te reconstrueren.

Tot nu toe heeft het grote publiek geen kennis

VEL 286

Kaart van Japan, ingekleurde tekening, ca. 1695.

kunnen maken met deze bijzondere kaarten. Weinig mensen wisten van hun bestaan af en de kaarten zelf zijn moeilijk toegankelijk geweest omdat ze buitensporige formaten hebben en zeer kwetsbaar zijn. De publicatie van de zevendelige *Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie/Comprehensive Atlas of the Dutch United East India Company*, zal dit tekort ruimschoots ongedaan maken. Het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG), Explokart/Universiteit Utrecht en Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior hebben meer dan vijftien jaar samengewerkt aan dit prestigieuze project. Begin november zal het eerste deel van de publicatie in het Nationaal Archief worden gepresenteerd. Dit deel, de zogenoemde *Atlas Amsterdam*, is de grote VOC-overzichts-atlas van de Amsterdamse kaartenmaker Isaak de Graaf.

Gouden bedrijfsinformatie

Isaak de Graaf is een jonge klerk in dienst van de Kamer Amsterdam als de Heren Zeventien hem in 1691 de opdracht geven om een alomvattend kaartboek van de Oost samen te stellen. De Compagnie vaart dan al bijna een eeuw naar Afrika en Azië en haar invloed heeft zich uitgestrekt naar steeds meer gebieden. Met de groeiende geografische kennis van het werkterrein van de VOC en het navenant uitdijende kaartenbestand ontstaat bij de bestuurders de behoefte om een handzaam overzichtswerk in huis te hebben. Zo'n atlas zou de Heren Zeventien verlossen van de noodzaak bij elke beleidsaangelegenheid van betekenis steeds weer de relevante kaarten en plattegronden te laten opzoeken in het archief.

Voorheen levert de officiële kaartenmaker van de oppermachtige Kamer Amsterdam de benodigde kaarten aan de overige Kamers van de VOC (alleen de Kamer Zeeland maakt daarnaast ook wel eigen kaarten). In 1617 is Hessel Gerritsz. de eerste die deze functie bekleedt. Met zijn assistenten is hij verantwoordelijk voor de doorgaande actualisering van het kaartenbestand op basis van de binnenkomende nieuwste gegevens uit scheepsjournaals, rapporten en verkenningskaarten van overzee. Onderdeel van zijn ambtsinstructies is uiteraard de plicht tot strikte geheimhouding: de Compagnie probeert de verzamelde cartografische informatie over haar werkgebied angstvallig verborgen te houden voor haar Europese concurrenten. De kaarten

bevatten immers cruciale bedrijfsinformatie. Goede kaarten zijn goud waard en een adequate kaartenmaker is van vitaal belang voor de multinational!

Het groeiende kaartenarchief wordt bewaard in het Oostindisch Huis aan de Oude Hoogstraat in Amsterdam. Na Hessel Gerritsz zijn achtereenvolgens Willem Jansz. Blaeu (1633–1638), dr. Joan Blaeu (1638–1673) en mr. Joan Blaeu (vanaf 1673) de officiële kaartenmakers, dragers van de naam die vandaag de dag nog steeds in een adem wordt genoemd met cartografie in de Gouden Eeuw. Ook Batavia, het overzeese bestuurscentrum van de VOC, heeft een cartografische werkplaats waar kaarten worden gemaakt voor het bestuur ter plekke en de andere hoofdsteden in Afrika en Azië.

Hessel Gerritsz. stelt al omstreeks 1620 het eerste kaartboek samen, dat echter in later tijd verloren is gegaan; we kennen het bestaan ervan nu alleen nog van een vermelding in zijn correspondentie uit die jaren. Veertig jaar later begint ook dr. Joan Blaeu, op eigen initiatief, met de voorbereidingen voor een nieuwe overzichts-atlas. Hij biedt het project vervolgens bij de Heren Zeventien aan die het te duur vinden. De snelle uitbreiding van de invloedssfeer aan het einde van de eeuw, maakt een actueel kaartboek toch noodzakelijk, ongeacht het peperdure prijskaartje.

Kapitalist

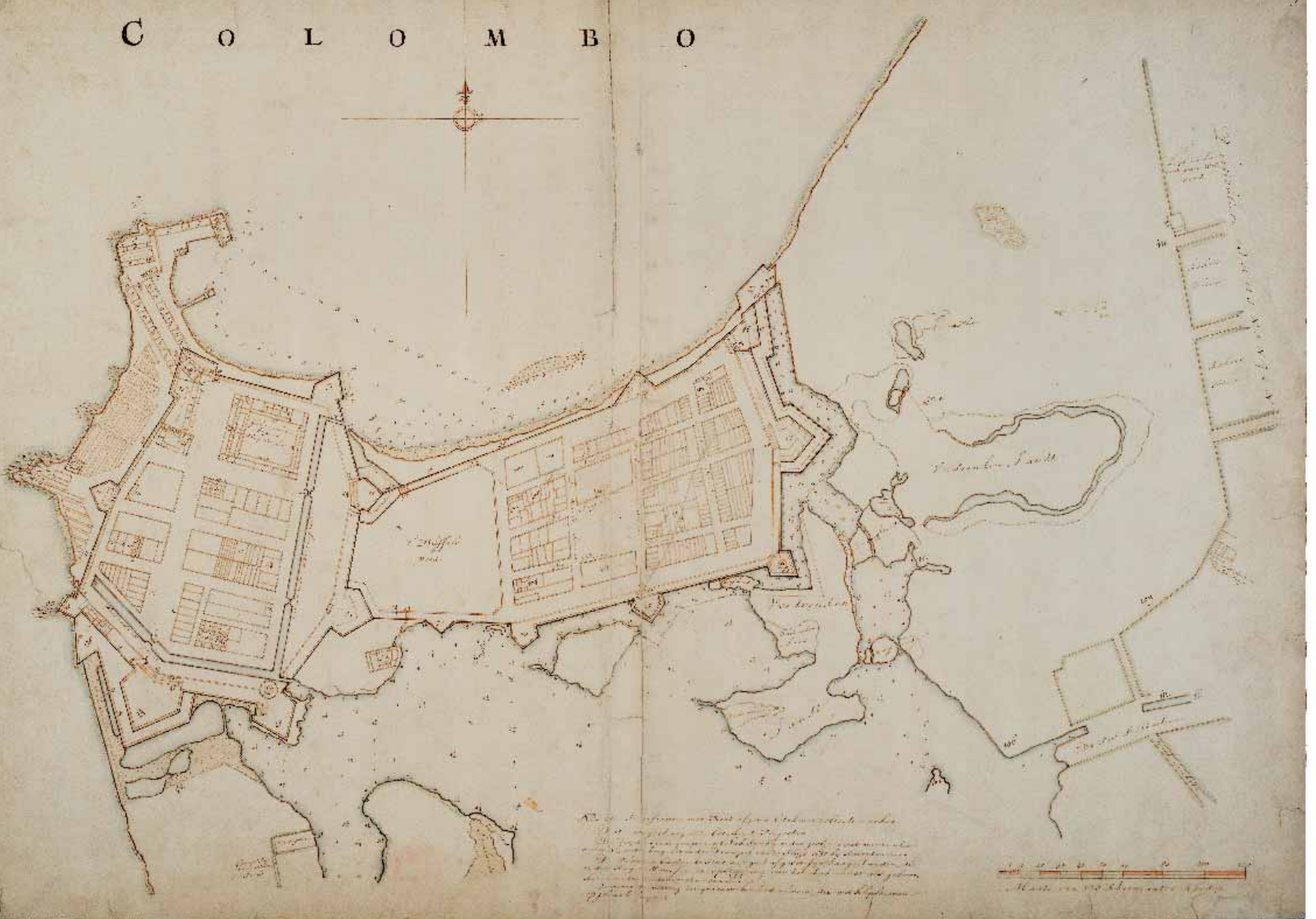
De beslissing om de jonge Isaak de Graaf in de arm te nemen voor dit belangrijke project was minder willekeurig dan het op het eerste gezicht misschien lijkt. De Graaf (ook vaak vermeld als Isaac of Izaak de Graaff, maar zelf schreef hij zijn handtekening zoals hier vermeld) wordt in 1668 in Amsterdam geboren uit het huwelijk van Abraham de Graaf en Susanna Pietersz. Eppingh. Zijn vader is vanaf 1679 tot zijn overlijden in 1714 examinator van de stuurlieden in dienst van de VOC en daarbij de auteur van een aantal standaardwerken op het gebied van de navigatie (onder meer *De Seven Boecken van de Grootte Zeevaart*, 1658) en particulier instructeur in de stuurmanskunst. Aldus is de jonge Isaak vanaf zijn kinderjaren vertrouwd met de beginselen van de navigatie en de cartografie. Met de eervolle opdracht voor het kaartboek krijgt Isaak een uitgelezen kans om via de grote reputatie van zijn vader de basis te leggen voor een eigen carrière.

Dit vertrouwen in zijn kunnen heeft De Graaf ten volle waar weten te maken. Hij begint de voorbereidingen voor de atlas nog in 1691 met het verzamelen van de meest recente kaarten van de compagniesgebieden. Geholpen door enkele assistenten tekent en kleurt De Graaf op een uniform formaat van ca. 53 x 73 cm, en volgens een gestandaardiseerde werkwijze, kopieën voor het beoogde kaartboek. Bij het verzamelen van de originelen beperken de makers zich niet tot het archief in het Oostindisch Huis in Amsterdam. De Heren Zeventien geven gouverneur-generaal mr. Willem van Outhoorn in Batavia opdracht om 48 kaarten over te laten komen van gebieden waarvan die in het archief te Amsterdam als ontoereikend worden bevonden. Ook later zullen er nog een paar keer aanvullingen van overzee komen. Met de atlas, zoals die zo'n tien jaar later in eerste instantie wordt afgerond, tonen de Heren Zeventien zich zo tevreden dat zij Isaak de Graaf in augustus 1705, na het overlijden van mr. Joan Blaeu, benoemen als diens opvolger in de prestigieuze en verantwoordelijke functie van officieel kaartenmaker van de VOC.

In geldelijk opzicht is de waardering van de bewindhebbers dan al enkele malen tot uitdrukking gekomen. Begonnen in 1691 met een jaarvergoeding van 500 gulden, verdient Isaak de Graaf in 1695 al 700 gulden en vijf jaar later zelfs 900 gulden per jaar, voor die tijd èn zijn nog jonge leeftijd een zeer aanzienlijk bedrag. In zijn verdere loopbaan als officieel kaartenmaker zou dit uiteindelijk oplopen tot 2500 gulden in 1742, op grond waarvan hij in de belastingregisters van Amsterdam – *het Kohier van Personeele Quotatie* – in dat jaar dan ook werd opgevoerd als 'kapitalist'. Isaak de Graaf overlijdt op 5 september 1743 in de leeftijd van 75 jaar; zijn functie bij de Compagnie heeft hij tot zijn dood vervuld.

Actueel politiek overzicht

Omdat de Kamer Amsterdam de opdrachtgever is geweest, is de atlas van Isaak de Graaf bij kenners bekend geworden als de *Atlas Amsterdam*. Het is de enige speciaal met dit doel vervaardigde systematische overzichts-atlas van alle compagniesgebieden in Afrika en Azië. Hij onderscheidt zich dan ook sterk van latere gedrukte Nederlandse atlassen als bijvoorbeeld het zesde deel van *De nieuwe groote lichtende Zee-Fakkelt* van Johannes van Keulen (1753), waarin van de Oost voornamelijk →

zeekaarten zijn opgenomen. In de *Atlas Amsterdam* is er naast de, uiteraard ook goed vertegenwoordigde overzichts- en detailkaarten van de zeeën binnen de invloedssfeer van de VOC, juist veel aandacht voor de landgebieden en voor de tientallen eigen factorijen, loges en kleinere nevenvestigingen. Van vrijwel elk van deze gebieden en plaatsen zijn in De Graafs atlas afzonderlijke kaarten en plattegronden opgenomen, vaak met een uitvoerige verklaring in de legenda en aangevuld met tekeningen van stadsgezichten, forten, etc. Zo is het voor onderzoekers mogelijk met behulp van de kaarten en plattegronden precies het ontstaan en de verdere stedelijke ontwikkeling tot ca. 1800 van belangrijke VOC-bestuurscentra als Batavia, Colombo, Kaapstad of Nagapatnam te volgen, om enkele voorbeelden te noemen, maar evenzeer die van de tientallen kleinere compagniesvestigingen.

Een ander interessant aspect met betrekking tot de inhoud is verder de nadruk op de actualiteit van de Nederlandse koloniale

expansie in de Oost in de late zeventiende en vroege achttiende eeuw. Juist in die periode kreeg de Compagnie binnen enkele jaren grote delen van Java onder haar gezag, als resultaat van haar doorslaggevende rol in het bedwingen van de grote opstand in het rijk van Mataram (1675–1682) en in de Eerste Javaanse Successieoorlog (1704–1708). Diverse veldtochten en andere wapenfeiten van de compagniestroepen in dit verband komen in de kaarten ruimschoots aan de orde. Hetzelfde geldt voor de spraakmakende verovering in 1693 van de Franse vestiging Pondicherry aan de Coromandelkust (al maakt de atlas geen melding van het feit dat deze in 1699 weer moest worden teruggegeven). Veel ruimte in zijn atlas krijgen vanzelfsprekend ook de resultaten van de verschillende verkenningsexpedities die omstreeks 1700 door de VOC naar de nog onbekende delen van haar werkterrein werden uitgezonden, zoals die naar het 'Zuydtland' (Australië) in 1696–1697, naar noordelijk Nieuw-Guinea in 1705 en langs de zuidkust van Java in 1708.

Herontdekking

De atlas van Isaak de Graaf is tot het eind van de compagniestedtijd een waardevol naslagwerk voor het VOC-bestuur gebleven. Na de opheffing van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, per 31 december in 1799, volgt een bewogen periode in de geschiedenis van de *Atlas Amsterdam*, die uiteindelijk zou leiden tot het verloren gaan van dit werk in zijn complete vorm. Alle bezittingen en schulden van de Compagnie gaan in 1799 over in handen van de Nederlandse staat, toentertijd de Bataafse Republiek. Deze stelt, voor het beheer van de vestigingen en bezittingen in de Oost, de Raad der Aziatische Bezittingen en Etablissementen in. De kaartenverzameling van de VOC, inclusief de *Atlas Amsterdam*, krijgt hier een nieuw thuis. Met de rest van de verzameling gaat deze, na de instelling van het Koninkrijk Holland onder Koning Lodewijk Napoleon in 1806, over naar het archief van de koloniale sectie van een nieuw opgezet Dépôt-Generaal van Oorlog. Op zijn beurt

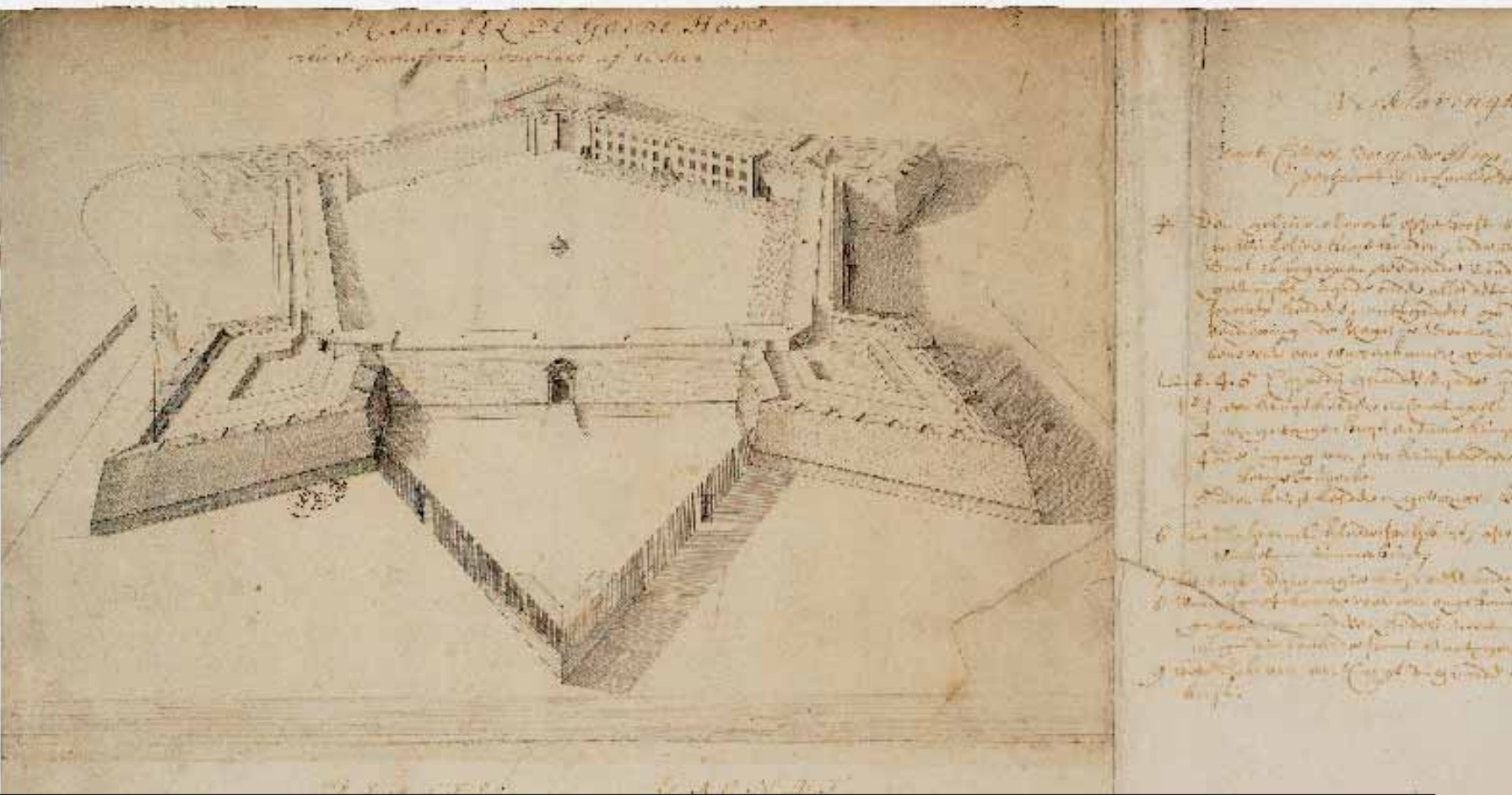
wordt dit weer in 1810, na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk in augustus van dat jaar, overgebracht naar het Dépôt de la Marine in Parijs. Ook de *Atlas Amsterdam* gaat mee met deze zending. Direct na het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid in 1813 worden de eerste pogingen in het werk gesteld om het geroofde kaartenmateriaal uit Parijs terug te halen. Pas in de winter van 1815 – 1816 komen twee kisten met koloniale kaarten naar Nederland terug met De Graafs kaartenboek. Via het nieuwe Ministerie van Koloniën belandt het in 1856 uiteindelijk in de collectie van het nieuw ingerichte Algemeen Rijksarchief, waar dan ook een aparte kaartenverzameling wordt aangelegd. Bij die gelegenheid of kort daarna moet de atlas in afzonderlijke kaarten uiteen zijn genomen en verspreid zijn over de diverse rubrieken van de nieuwe verzameling; volgens de werkwijze van die tijd.

Dat anderhalve eeuw later, de *Atlas Amsterdam* voor het eerst in gedrukte vorm verschijnt, mag een klein wonder heten. Dit is in de eerste plaats te danken aan het onderzoekswerk in de jaren zeventig en tachtig van prof. dr. Günter Schilder, tot voor kort hoogleraar oude

cartografie aan de Universiteit Utrecht. De sleutel tot zijn feitelijke herontdekking van de *Atlas Amsterdam* vormt de vondst in het archief van de Raad der Aziatische Bezittingen en Etablissements van een inventaris uit 1806 van alle kaarten en tekeningen van de vroegere compagniesbezittingen in de Oost. Deze werd in juni van dat jaar door de Raad opgesteld in opdracht van Koning Lodewijk Napoleon, overgebracht bij monde van zijn adjudant C.R.T. baron Krayenhoff. In deze inventaris wordt uiteraard ook de atlas van Isaak de Graaf vermeld, maar het bijzondere is hier dat voor de atlas bovendien een complete inhoudsopgave is toegevoegd, met voor elke kaart een korte titelbeschrijving. Dit cruciale document is in de komende facsimile-uitgave van Isaak de Graafs *Atlas Amsterdam* in zijn geheel opgenomen. In de uitgave zullen uiteindelijk 175 kaartbladen van Isaak de Graaf worden gereproduceerd, volledig in kleur en op een reuzen-paginaformaat. Na de *Atlas Amsterdam* volgen tot 2010 nog zes delen van de *Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie*. Het 'goud' van de Compagnie zal hiermee voor vele moderne schatgravers binnen handbereik komen.

G. Schilder e.a., *Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Deel I: Atlas Isaak de Graaf/Atlas Amsterdam*. Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior i.s.m. Nationaal Archief, Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, Explokart/Universiteit Utrecht, eerste druk november 2006, ISBN 90 7486126 1. Introductieprijs t/m 31 december 2006 € 295,-; prijs daarna € 350,-. De facsimile-heruitgave van de *Atlas Isaak de Graaf/Atlas Amsterdam* verschijnt begin november 2006 in een beperkte, eenmalige oplage van 1000 genummerde exemplaren en zal zowel verkrijgbaar zijn via de boekhandel als rechtstreeks bij Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior, www.asiamaior.nl

De gedrukte *Atlas Amsterdam* is raadpleegbaar in de studiezaal van het Nationaal Archief.

VEL 830
Kasteel de Goede Hoop, in perspectief vanaf de waterkant, 1690 – 1743.

Toegangen
Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe, 16e – 19e eeuw, 4.VEL
Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe: Supplement, 16e – 19e eeuw, 4.VELH
Archieven betreffende de Oost-Indische Bezittingen en De Kaap, 1796 – 1813:

Raad der Aziatische Bezittingen en Etablissements, 1800 – 1806, 2.01.27.02
Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1602 – 1795 (1811), 1.04.02